

<https://doi.org/10.15407/socium2021.02.167>

УДК 330.161+338.2

JEL A13+D64

Creative Commons Attribution 4.0 International

Фоміна О.О., канд. екон. наук, доц., докторант кафедри управління і фінансово-економічної безпеки ДВНЗ “Донецький національний технічний університет”, площа Шибанкова, 2, Покровськ, 85300, Донецька обл., Україна, email: olena.fomina@donntu.edu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6737-2189>,

Оленцевич Н.В., канд. екон. наук, доц., доцент кафедри менеджменту і маркетингу Київського національного лінгвістичного університету, вул. Велика Васильківська, 73, Київ, 03150, Україна, email: nataliya.olentsevych@knu.edu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6700-8515>

АЛЬТРУЇЗМ І ВОЛОНТЕРСТВО: АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ У СОЦІАЛЬНІЙ ПОВЕДІНЦІ

Досліджено альтруїзм як особливий тип економічної поведінки соціуму. Відсутність усталеного підходу до визначення ролі альтруїзму в економічних відносинах і розуміння його як певного феномену економічної поведінки, що виходить за межі традиційної концепції методологічного індивідуалізму, зумовили формування мети та предметного поля дослідження. Мета статті полягає в уточненні економічної сутності альтруїзму і встановленні його впливу на поширення волонтерської діяльності у суспільстві. Предметом дослідження є загальні принципи і форми альтруїстичної поведінки, їх відповідність постулатам економічної теорії обміну та вплив на формування загальної моделі економічної поведінки соціуму. Для отримання результатів застосовано загальнонаукові методи дослідження – теоретичного узагальнення, наукової абстракції, статистичних спостережень (обробку вторинних статистичних даних). На підставі систематизації наукових підходів до визначення сутності альтруїзму в економічних і соціальних дослідженнях уточнено економічну сутність категорії альтруїзм у системі відносин обміну. З'ясовано, що альтруїзм є одним з проявів соціального типу економічної поведінки, формування якого відбувається під впливом розвитку соціальних процесів, становлення громадянського суспільства, зростання рівня соціальної відповідальності. Визначено соціально-економічний зміст волонтерства як форми альтруїстичної економічної поведінки, показано його зв'язок з благодійністю. Досліджено місце України у світовому рейтингу благодійності. Порівняно індекс благодійності та індекс людського розвитку. Розкрито залежність індексу благодійності від ступеня нерівності в країні (за доходами, освітою, тривалістю життя), який враховується при визначенні індексу людського розвитку. Показано роль волонтерства у розвитку українського соціуму. Необхідно вдосконалити економічну політику держави для надання підтримки та поширення позитивного ефекту волонтерської діяльності.

Ключові слова: економічна поведінка, альтруїзм, волонтерство, індекс благодійності, індекс людського розвитку, організації благодійності.

Fomina O.O., PhD. (Economics), Associate Professor, Doctoral student of Department of Management and Economical and Financial Security, Donetsk National Technical University, 2, Shybankova square, Pokrovsk, 85300, Donetsk region, Ukraine, email: olena.fomina@donntu.edu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6737-2189>,

Olentsevych N.V., PhD. (Economics), Associate Professor, Associate Professor of Department of Management and Marketing, Kyiv National Linguistic University, 73, Velyka Vasylkivska Str., Kyiv, 03150, Ukraine, email: nataliya.olentsevych@knu.edu.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6700-8515>

© Фоміна О.О., Оленцевич Н.В., 2021

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2021, № 2 (77): 167–182

167

THE ALTRUISM AND VOLUNTEERING: ASPECTS OF INTERCONNECTION IN SOCIAL BEHAVIOUR

The article dwells upon the study of altruism as a special type of economic behaviour of society. The lack of a well-established approach to determine the role of altruism in economic relations and understand it as a phenomenon of economic behaviour that goes beyond the traditional concept of methodological individualism led to the formation of purpose and subject area of research. The article aims to clarify the economic essence of altruism and establish its impact on the expansion of volunteering in society. The subject of the study is the general principles and forms of altruistic behaviour, their compliance with the postulates of the economic theory of exchange and the impact on the formation of a general model of economic behaviour of society. General scientific research methods – theoretical generalisation, scientific abstraction, statistical observations (processing of secondary statistics), were used to obtain data. The economic essence of the category of altruism in the system of relations of exchange is specified based on systematisation of scientific approaches to the definition of the essence of altruism in economic and social research. It was found that altruism is one of the manifestations of the social type of economic behaviour, which occurs under the influence of social processes, the formation of civil society, increasing social responsibility. The authors defined socio-economic content of the altruistic volunteering as a form of economic behaviour shows its relationship with the charity. The place of Ukraine in the world rating of charity (World Giving Index) was investigated. The World Giving Index and the Human Development Index are compared. The paper reveals the existence of an interconnection between the Index of Charity (Giving Index) and the degree of inequality in the country (income, education, life expectancy) which is considered when determining the Human Development Index. The role of volunteering in the development of Ukrainian society is determined. Paper concludes that it is necessary to improve the state's economic policy to provide support and expansion of the volunteering positive effect.

Keywords: economic behaviour, altruism, volunteering, World Giving Index, Human Development Index, charity organisations.

Економічна поведінка як результат взаємодії різноспрямованих детермінант, що формуються під впливом об'єктивних умов буття та суб'єктивного економічного вибору, є складним соціально-економічним феноменом, крізь призму дослідження якого розкриваються численні аспекти розвитку суспільства. Цей процес, який пронизує всі сфери господарської діяльності (виробництво, розподіл, обмін і споживання), відбувається на різних рівнях соціально-економічних відносин (нано-, мікро-, мезо-, макро-, мегарівні), реалізується з метою задоволення нижчих і вищих потреб людини, характеризується раціональністю, прагматичністю мотивації та спрямованістю на забезпечення еквівалентності обміну. За своєю суттю та цілями економічна поведінка може бути природною, соціальною та духовною.

Оскільки людина є істотою соціальною, особливої актуальності набувають питання, пов'язані з дослідженням соціального типу економічної поведінки, яка за своїм внутрішнім змістом може бути еквівалентною та нееквівалентною. Еквівалентна економічна поведінка є процесом узгодження економічних інтересів людей під час їх взаємодії на основі індивідуальних орієнтацій, очікувань і переваг. Відповідно до постулатів неокласичної економічної теорії, індивідуальна гранична корисність (англ. "marginal utility"), яку отримують учасники такої взаємодії, задовольняє їх особисті

потреби в отриманні товарів і послуг та потреби суспільства, перетворюючись на складову суспільної корисності. Завдяки еквівалентному обміну через задоволення особистих потреб учасників (чи то у грошах, чи то у благах) встановлюється економічна рівновага та забезпечується збільшення суспільної корисності й добробуту.

Нееквівалентна економічна поведінка є наслідком порушення балансу між індивідуальними граничними корисностями у процесі обміну, що може зумовлюватись різними причинами, зокрема, нерівномірним розподілом економічної влади, відсутністю економічної та особистої свободи учасників, їх різним майновим або соціальним статусом і багатьма іншими обставинами економічного та соціального характеру. Внаслідок цього виникає неузгодженість особистих інтересів із суспільними, відповідно, індивідуальні граничні корисності не забезпечують формування необхідного рівня суспільної корисності та встановлення економічної рівноваги. Еквівалентна поведінка є певним ідеалом взаємовідносин, за якого суб'єкти мають змогу діяти на засадах економічної свободи та рівності, задовольняти власні потреби для власного комфорту, досягнення якого не суперечить задоволенню суспільних потреб. Еквівалентна поведінка є ідеальною основою для досягнення рівноваги в економічних системах ринкового типу. При цьому реальні економічні відносини є неідеальними (від відсутності досконало конкурентних ринків до неможливості розв'язання численних питань соціального характеру на базі економічного механізму "чистих" ринкових систем). Так звані "провали" ринку зумовили формування сучасних моделей змішаної економіки, в яких поєднуються принципи еквівалентної та нееквівалентної економічної поведінки, інструменти ринкового та суспільного (державного) регулювання економічних процесів. Тобто на практиці часто зустрічаються відхилення в економічних відносинах в той чи інший бік, що призводять до нееквівалентного обміну між суб'єктами соціально-економічної взаємодії та виводять такі відносини за межі чисто ринкових або економічних. Відповідно, дослідження сутності та змісту таких відносин, форм їх прояву, детермінант формування і розвитку має науковий і практичний інтерес щодо впливу на функціонування соціально-економічних систем і реалізацію економічних та соціальних цілей суспільства. Одним із проявів нееквівалентної економічної поведінки, яка наявна у сучасних соціально-економічних моделях соціуму, є альтруїзм.

Аналіз періодичних видань і наукових публікацій дозволяє зробити висновок, що категорію альтруїзму в українській науковій літературі з економіки досліджено недостатньо, адже дуже складно знайти спеціалізовані видання або окремі роботи з цієї проблематики. Це категорія соціології та психології, оскільки стосується морально-етичних аспектів людської поведінки. У подібному розумінні як діяльність, що не є економічно вигідною (є альтруїстичною за своїм змістом і результатами), науковці досліджують питання соціальної відповідальності бізнесу, ідеї запровадження соціального підприємництва, формування та розвитку соціального капіталу. При цьому в процесі дослідження альтруїзму в контексті його економічного змісту стає зрозумілим доречність і обґрунтованість його аналізу з позицій відносин "витрати – вигоди" у межах економічної теорії. Тут слід виокремити роботи В. Білоцерківця, який розглядає альтруїзм та економічний егоїзм як фактори економічного розвитку суспільства [1]; Л. Єлісеєвої, яка досліджує еволюцію наукових поглядів і висвітлює альтруїзм як еле-

мент формування соціального капіталу [2]. Аналіз зарубіжної наукової літератури доводить правомірність аналізу альтруїзму як економічної категорії, що вбудована в систему соціально-економічних відносин суспільства. Цікавими є роботи Т. Зігмунда та Б. Жерома, в яких з'ясовується зв'язок між альтруїзмом і механізмом створення колективних благ [3], етичною й економічною поведінкою індивідів [4]; М. Козловської та А. Ніколо, в яких акцентується увага на особливостях виробництва колективних благ і формуванні механізму взаємності в економічній системі [5]; Е. Фера та У. Фішбахера, які розглядають модель економічної поведінки суб'єктів "альтруїстичне покарання" (third-party punishment), що стосується тих суб'єктів, які своєю поведінкою підривають прийняті норми і "заважають досягненню суспільного блага" [6]. Слід згадати дослідження Дж. Андреоні, який ідентифікує модель альтруїстичної поведінки в аспекті людської благодійності та суспільної рівності, демонструє наслідки реалізації цієї моделі для економічної системи та розрізняє "чистий" і "нечистий" (змішаний) альтруїзм [7]. Доцільно виокремити також роботи науковців, в яких обґрунтовується роль альтруїстичної поведінки у розвитку суспільства [8]; місце альтруїзму в системі мотивації суб'єктів, співвідношення альтруїзму, раціональності та справедливості у контексті формування суспільства добробуту [9] тощо. З огляду на обмежену кількість досліджень проблематики альтруїзму у вітчизняній економічній науці, виникає необхідність подальшого теоретичного аналізу та визначення його ролі у формуванні загальної моделі економічної поведінки соціуму.

Мета статті полягає в уточненні економічної сутності альтруїзму, виявленні його проявів і впливу на поширення волонтерської діяльності у суспільстві в контексті формування загальної моделі економічної поведінки соціуму.

Класичне визначення альтруїзму спирається на розуміння його як типу поведінки та діяльності людини, яка ставить інтереси іншої людини або загальне благо вище за особисті інтереси. "Поведінка вважається альтруїстичною, якщо нагороджує іншого і призводить до власних витрат (це стандартне біологічне визначення, обмежене вигодами і витратами та не стосується цілей)" [10, с. 106]. Теоретичний аналіз доводить, що феномен альтруїстичної економічної поведінки виходить за межі парадигми методологічного індивідуалізму, за якого будь-які потреби суспільства зводяться до уподобань індивідів, що максимізують індивідуальні граничні корисності. Альтруїстична поведінка пов'язана з витратами, які не передбачають отримання вигоди, це відмова від винагороди за результати діяльності, підпорядкування власних інтересів потребам суспільства. Наслідком альтруїстичної економічної поведінки є формування такого стану, коли метою поведінки стає переважання суспільної корисності над індивідуальною.

Альтруїстичну поведінку нерідко ототожнюють з філантропією – безумовною любов'ю до людей, доброзичливим ставленням до світу взагалі, заступництвом нужденних, безкорисливою допомогою, жертвуванням своїм часом, грошима, іншими ресурсами для благодійності та блага інших людей. Відповідно до дослідження Дж. Андреоні [7], альтруїзм є формою безумовної доброти та безкорисливості, тобто альтруїстична поведінка давання не виникає як відповідь або еквівалент на отримання якогось блага чи послуги. У технічному плані альтруїзм означає, що індивід позитивно

оцінює матеріальні ресурси, передані іншому суб'єкту, чи то окрема особа чи то група осіб, організація, тим самим примножуючи їх корисність. Таким чином, альтруїст не робить дій, що зменшують виграш інших осіб, а отже, і виграш суспільства [6, р. 3].

Деякі науковці дотримуються діалектичного підходу до визначення альтруїзму через індивідуальний егоїзм: якщо людина радіє (підвищується її корисність, англ. – “utility”), коли вона робить щасливими інших (підвищує їх корисність), то цю позицію можна сприймати як прихований егоїзм (“якщо мені більшу корисність приносить дарування, ніж задоволення моєї власної потреби, тоді дякувати в такій ситуації аж ніяк не годиться, дякувати мав би той, хто дарує, тому що актом дарування він підвищує не тільки корисність контрагентів, але і свою індивідуальну корисність”) [11, с. 388].

У контексті збільшення функції індивідуальної корисності трактує альтруїзм Р. Робертс [12]. Г. Беккер визначає його як стан, за якого рівень споживання однієї людини впливає на функцію вигоди іншої [13]. Економічний парадокс такого стану полягає в тому, що альтруїстична поведінка викликає збільшення не тільки власної вигоди, але й вигоди інших осіб. У форматі альтруїстичної поведінки це означає, що обидва суб'єкти обмінюються корисностями, при цьому одна сторона отримує нематеріальну вигоду, а інша – матеріальну, що дозволяє стверджувати про економічний характер альтруїстичної поведінки в системі відносин обміну.

Подібної точки зору дотримується також Е. Коломбатто, стверджуючи, що “специфікою більшості альтруїстів є те, що їх задоволеність залежить від корисності не безпосередньо для них самих, а для когось іншого, і часто ступінь задоволеності альтруїстів збільшується, коли інші люди їх цінують та дякують” [14, с. 391]. Цей підхід дозволяє зрозуміти сенс альтруїстичної поведінки, яка на перший погляд не належить до концепції методологічного індивідуалізму і традиційної ліберальної теорії ринку, які базуються на припущенні, що всі люди мотивовані виключно своїм матеріальним інтересом, тобто всі люди є егоїстами. Отже, причиною, яка спонукає індивіда до допомоги іншим, є не його альтруїстичне прагнення принести користь іншим людям, суспільству, а перевищення особистої вигоди над особистими витратами.

Саме цей мотив стимулював економічну поведінку людини протягом еволюції суспільства, а економіка, на думку Т. Седлачека, “розвивалася тільки завдяки інтересу до себе. Проте якщо сила інтересу до себе вийде за певні межі, це може призвести до деструктивного опортунізму й поставити під загрозу саме існування ринку” [11, с. 392]. Такий висновок ґрунтується на відомих постулатах класичної економічної теорії щодо забезпечення ефективного розподілу та раціонального використання обмежених економічних ресурсів на основі конкурентної економічної поведінки й мотивації індивідів до збільшення власної вигоди. Коли суб'єкт ринкових відносин не має перед собою такої мети, він не докладатиме необхідних зусиль для реалізації економічних інтересів, що негативно впливає на механізм ринкового обміну та зменшує ефективність використання ресурсів. У цьому контексті зауважує М. Юйші щодо загроз стабільному існуванню ринкової моделі суспільства через поширення масштабів альтруїстичної поведінки. Він формулює своє попередження як непорушливу і важливу істину: “коли кожна із сторін шукає власної вигоди, переговори між ними дозволяють

забезпечити рівновагу, але якщо кожен з учасників клопочеться про інтереси іншої сторони, їм ніколи не домовитися. Більше того, суспільство, побудоване на такому принципі, буде в розладі із самим собою” [15, с. 54].

Водночас біосоціальна сутність людини з притаманними їй особливостями свідомості та психіки зумовлює суспільний спосіб буття разом із собі подібними. Оскільки “людина шукає собі товариства інших людей і не може (не хоче) жити повністю егоїстично” [11, с. 392], вона вдається до нетипової для ринкового обміну моделі економічної поведінки – альтруїзму. Його появи передують довгий шлях соціалізації людини, розвиток її особистості під впливом колективного досвіду, виховання, релігійних традицій, морально-етичних норм, ментальних особливостей соціуму.

Проте, оцінюючи економічні засади функціонування сучасного суспільства, можемо дійти висновку, що в умовах економіки обміну альтруїзм не може бути переважачою формою економічної поведінки людей, а є лише одним з проявів соціального типу економічної поведінки, який формується під впливом зростання свідомості та соціальної відповідальності громадян і країни.

Одним з базових проявів альтруїстичної поведінки слід вважати волонтерство, що є безкорисливою суспільно корисною діяльністю, яка може реалізовуватись як окремими людьми, так і організаціями. Відповідно до законодавства України, волонтерство є добровільною, соціально спрямованою, неприбутковою діяльністю, що реалізовується волонтерами шляхом надання допомоги, яка ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості¹. Загальною метою волонтерської діяльності є вирішення актуальних соціальних і економічних проблем суспільства шляхом надання допомоги (передачі ресурсів) тим особам, які цього потребують.

Дослідження волонтерської діяльності дозволяє виокремити різні за масштабами, цілями, засобами реалізації програми благодійності. Так, ООН пропонує добровольцям залучатись до міжнародного, національного та онлайн-волонтерства². Міжнародне волонтерство передбачає залучення добровольців з різних країн світу для вирішення проблем соціально-гуманітарного характеру в інших країнах, які розвиваються та не мають власних ресурсів і досвіду для їх розв’язання. Це стосується переважно сфери освіти, охорони здоров’я та навколишнього природного середовища, протидії бідності й економічної відсталості, захисту прав людини і гендерної рівності, впливу на розвиток демократичних і соціальних процесів. Як приклад такої форми волонтерства можна назвати міжнародну організацію “Лікарі без кордонів”, яка протягом майже п’ятдесяти років здійснює гуманітарну діяльність і надає допомогу постраждалим від природних і техногенних катастроф, збройних конфліктів, епідемій соціально небезпечних хвороб, вимушеної міграції тощо. Проєкти організації реалізовано на кошти майже двох мільйонів індивідуальних донорів більше ніж у 80 країнах світу, за роки

¹ Закон України “Про волонтерську діяльність” від 19.04.2011 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>

² Волонтерство: як долучитись до руху. Міністерство охорони здоров’я України. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/volonterstvo-jak-doluchitis-do-ruhu>

свого існування вона перетворилася на масштабний міжнародний гуманітарний рух. До міжнародного волонтерства належать також численні програми гуманітарного спрямування, які щороку реалізуються ООН із залученням представників добровольців з різних країн.

Національне волонтерство передбачає створення команд добровольців для вирішення актуальних проблем країни, надання адресної допомоги тим, хто її потребує, провадження діяльності, спрямованої на розв'язання тих питань, які залишаються поза межами державного управління. Сфера діяльності тут є подібною до міжнародного волонтерства, але може бути і ширшою внаслідок національної специфіки. Так, чи не найвідомішими та наймасштабнішими в нашій країні стають ініціативи із збору коштів на лікування дітей і підлітків, до яких залучаються неурядові організації, засоби масової інформації, платформи для онлайн-пожертвувань у соціальних мережах, установи та підприємства, громадяни. Поширення саме цієї сфери волонтерської діяльності є відповіддю на нинішній стан вітчизняної системи охорони здоров'я та відсутність адекватного (державного або страхового) механізму фінансування дороговартісної медичної допомоги для громадян. Відсутністю належного контролю за виконанням природоохоронного законодавства і недостатньою увагою публічної влади до збереження природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища можна пояснити поширення волонтерських ініціатив у цьому напрямі. Аналогічні причини стимулюють поширення волонтерської діяльності і в інших, неефективно врегульованих і недостатньо фінансованих з боку держави сферах суспільного життя, в яких спостерігається певний ефект заміщення: акумулюючи ресурси за межами бюджетної системи, волонтери вирішують ті завдання, які має вирішувати публічна влада у соціально орієнтованій державі, та які залишаються поза увагою державного управління і не мають механізму розв'язання у межах ринкового саморегулювання.

Онлайн-волонтерство передбачає діяльність через мережу інтернет на користь організацій, що опікуються проблемами сталого розвитку та реалізують програми ПРООН.

Щодо визначення мети волонтерської діяльності, то у контексті економічної раціональності/нераціональності доцільно говорити про її подвійний характер. Учасники волонтерського руху націлені на розв'язання соціально значущих проблем, це спричиняє збільшення суспільної корисності та зростання стабільності соціально-економічного розвитку, що реалізується за допомогою власне чистого альтруїзму або моделі поведінки, коли індивід намагається приносити користь суспільству, насамперед, використовуючи власні ресурси. Тут волонтерство відповідає рівню сформованості особистості, її свідомості та відповідальності, воно стає проявом громадянської позиції індивіда, наслідком його ставлення до актуальних проблем суспільного розвитку, які не вирішуються належним чином ані державою, ані ринковим механізмом. Прикладом такого виду економічної поведінки став сплеск волонтерства у нашій країні після початку збройного конфлікту на Сході України. Сотні свідомих і патріотично налаштованих громадян приєдналися до волонтерського руху, ініціювали збір коштів, придбання необхідного спорядження і засобів маскування й захисту для військових, забезпечення продовольством та іншими необхідними для війська речами. Не залиши-

лись поза увагою волонтерських організацій численні біженці та внутрішньо переміщені особи, які були вимушені покинути свої домівки на окупованій території та в зоні бойових дій. За результатами дослідження ООН на тему “Волонтерський рух в Україні”, ряди волонтерів протягом 2014 р. зросли майже на 10%, а загальна чисельність українців, які отримали досвід волонтерської діяльності, сягнула третини населення країни. Якщо до подій на Майдані найактуальнішими напрямками діяльності волонтерів були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору, то у 2014 р. 70% волонтерів надавали допомогу українській армії та пораненим³. Таким чином, зовнішня загроза національній безпеці та незалежності країни посприяла розвитку волонтерської діяльності як прояву патріотизму, що реалізовувалась на засадах альтруїзму й благодійності.

Водночас світовий досвід демонструє іншу модель волонтерства, за допомогою якої організатори різних соціальних проєктів, творчих конкурсів, спортивних змагань, міжнародних форумів і фестивалів залучають волонтерів до виконання необхідних завдань. Волонтери забезпечуються житлом і харчуванням коштом організаторів, нерідко отримують винагороду за свою роботу, мають можливість подорожувати й отримувати нові знання про країну перебування, її мову, культуру, національні традиції. Таким чином, волонтери отримують не тільки соціокультурний, але й реальний професійний досвід, нові навички соціальних комунікацій і взаємодії. Волонтерство стає інвестуванням в особистий розвиток, перетворюється на процес збільшення індивідуальної корисності, інструмент формування людського та соціального капіталу. На думку Р. Докінза, така альтруїстична діяльність стає раціональною у довготривалій перспективі [16, с. 40].

Оцінка міжнародного волонтерського руху дозволяє стверджувати про його значний внесок у світову економіку. За результатами Центру досліджень громадянського суспільства Університету Джонса Гопкінса, у 2017 р. приблизно 140 млн осіб у 37 країнах світу брали участь у волонтерській роботі. Якби вони зібралися разом, то утворили б дев'яту за величиною країну світу. Ці 140 мільйонів добровольців представляють еквівалент 20,8 млн робочих місць з повною зайнятістю. Завдяки волонтерам до світової економіки щороку надходить близько 1 млрд дол.⁴

Для аналізу масштабів поширення волонтерської діяльності доцільно використувати світовий індекс благодійності (World Giving Index – WGI); дослівний переклад – світовий індекс давання, який дуже точно передає аспекти альтруїстичної поведінки у волонтерській діяльності. Міжнародний благодійний фонд (Charities Aid Foundation – CAF) щороку видає звіт з WGI, який містить інформацію про благодійні заходи, що реалізуються у різних країнах, тенденції благодійності у поведінці соціуму шляхом оцінювання частоти надання допомоги незнайомцям, практики пожертвування грошей на благодійність, час на волонтерську роботу. За десять років спостережень у понад

³ Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12101.html>

⁴ Волонтерство в Україні. Стаття волонтера Благодійного фонду UWCF Олени Уманської. UWCF. URL: <http://uwcfoundation.com/ua/blagotvoritelnost-v-ukraine/volonterstvo-v-ukraini>

100 країнах світу експерти CAF дійшли висновку, що немає жодної особливої риси соціально-економічного чи політичного характеру, яка впливала б на показник WGI країни і давала уявлення про щедрість її громадян. Країни з високим значенням WGI представляють різні культури, релігії, географічні регіони та рівні багатства. Так, М'янма, Шрі-Ланка, Індонезія, які класифікуються ООН як країни з нижчим середнім рівнем доходу, входять у десятку країн з найбільшим значенням WGI, що може бути пов'язано, найімовірніше, з духовно-релігійними характеристиками національного менталітету, соціальними нормами й традиціями, ніж з рівнем національного багатства і доходів громадян⁵.

Позиції України у світовому рейтингу індексу благодійності за 10 років представлено у таблиці 1. У вибірку увійшли країни, які посідають перші й останні місця за рівнем людського розвитку, а також країни, які мають територіальну близькість до України та наближену позицію за місцем розташування у рейтингу.

Таблиця 1

Індекс благодійності (WGI) та індекс людського розвитку (HDI) у 2010–2019 рр.

Країна/індекс	2010		2011		2013		2014		2015		2016		2018		2019	
	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI
Норвегія	25	1	32	1	11	1	–	1	15	1	14	1	13	1	–	1
Швейцарія	5	13	21	10	–	9	–	3	40	2	23	3	26	2	–	2
Ірландія	3	5	2	7	5	7	4	11	9	6	9	8	5	4	5	3
Гонконг	18	21	11	13	17	13	–	15	26	12	–	12	30	7	–	4
Австралія	1	2	3	2	7	2	6	2	5	2	3	2	2	3	4	6
Сінгапур	91	27	91	26	64	18	–	9	34	11	28	5	7	9	46	9
Данія	18	19	17	16	25	15	18	10	39	4	20	5	24	11	16	11
Фінляндія	45	16	21	22	33	21	25	24	31	24	24	23	44	15	25	12
Нова Зеландія	1	3	4	5	2	6	5	7	3	13	4	13	3	16	3	14
США	5	4	1	4	1	3	1	5	2	8	2	10	4	13	1	15
Велика Британія	8	26	5	28	6	26	7	14	6	14	8	16	6	14	7	15
Бельгія	50	18	54	18	57	17	52	21	48	21	32	22	39	17	42	17
Франція	91	14	80	20	77	20	90	20	74	22	81	21	72	24	66	26
Чехія	81	28	94	27	103	28	112	28	130	28	121	28	125	27	111	26
Польща	81	41	74	39	84	39	115	35	78	36	109	36	112	33	86	32
Аргентина	76	46	85	45	78	45	77	49	108	40	83	45	94	47	75	48
Росія	138	65	130	66	123	55	126	57	129	50	126	49	110	49	117	49
Білорусь	106	61	87	65	93	50	83	53	103	50	100	52	121	53	92	50
Вірменія	115	76	118	86	113	87	124	87	138	85	130	84	123	83	114	81
Алжир	106	84	136	96	109	93	–	93	–	83	–	83	92	85	–	82
Україна	150	69	105	76	102	78	103	83	89	81	106	84	81	88	101	88

⁵ World Giving Index. World Population Review. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-charitable-countries/>

Продовження табл. 1

Країна/індекс	2010		2011		2013		2014		2015		2016		2018		2019	
	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI	WGI	HDI
Венесуела	112	75	118	73	91	71	134	67	128	71	117	71	107	78	108	96
Туркменістан	14	87	14	102	26	102	23	103	71	109	15	111	43	108	19	108
Південна Африка	76	110	108	123	69	121	34	118	49	116	61	119	40	113	45	113
Індія	134	119	91	134	93	136	69	135	106	130	91	131	124	130	82	129
Мадагаскар	153	135	153	151	113	151	110	155	101	154	132	158	100	161	116	162
Судан	39	154	51	169	61	171	–	166	67	167	–	165	–	167	–	168
Афганістан	39	155	54	172	35	175	79	169	84	171	78	169	136	168	63	170
Сьєрра-Леоне	11	158	42	180	–	177	55	183	54	181	46	179	20	184	20	181
Еритрея	–	–	–	177	–	181	–	182	–	186	–	179	–	179	–	182
Чад	81	163	105	183	93	184	115	184	136	185	111	186	101	186	89	187

Примітка: “–” – індекс не обраховувався. Відсутність даних у таблиці за 2012 і 2017 роки пояснюється відсутністю звітності щодо індексу людського розвитку (HDI) за ці роки, відповідно, індекс благодійності (WGI) за ці періоди авторами не наводився.

Джерело: складено авторами за: [17; 18].

Наведені у таблиці 1 дані дещо спростовують висновок САФ про те, що “немає жодної характерної риси, яка вказує на щедрість країни”, оскільки країни, які мають високий рівень людського розвитку, мають і більш високий індекс благодійності, і, відповідно, країни з низьким показником людського розвитку (Human Development Index – HDI) характеризуються низьким значенням індексу. Щодо порівняння між собою WGI та HDI, то певною мірою можна стверджувати, що є залежність між індексом благодійності та ступенем нерівності в країні (за доходами, освітою, тривалістю життя), що як окрема складова враховується під час визначення індексу людського розвитку. Показник диференціації доходів є спільною детермінантою для індексів людського розвитку та благодійності, але останній є більш чутливим до ступеня нерівності розподілу національного доходу в країні. Нерівність зумовлює різні можливості доступу населення до якісної освіти та медицини, обмежує формування гідного рівня життя, впливає на його якість і довготривалість, а отже, стимулює розвиток благодійності як одного із засобів подолання бідності та зменшення крайніх проявів соціально-економічної диференціації.

Індекс благодійності вперше визначено у 2010 р. за оцінкою проявів благодійної поведінки серед населення 153 країн світу. У першому рейтингу Україна посіла лише 150-те місце. За даними звіту, у 2010 р. 19% населення нашої країни допомагали незнайомцям, 5% жертвували гроші на благодійність, 14% залучались до волонтерської діяльності [19, р. 2]. У 2018 р. формування звіту з WGI базувалося на опитуванні понад 1,3 млн осіб у 126 країнах. У цьому рейтингу Україна посіла вже 81-ше місце, піднявшись на 69 сходинок вгору порівняно з 2010 р. Це найвищий рівень, який Україна отримувала за часів незалежності. За результатами 2018 р., 42% серед опитаних допомагали незнайомцям, 29% жертвували гроші на благодійність, 15% допомагали волон-

терством⁶. У 2019 р. складові індексу благодійності в Україні демонстрували таку динаміку: допомогу незнайомцям надавали 35% населення, грошові внески на благодійність робили 18% опитаних, волонтерською роботою займалися 19% респондентів, що у підсумку забезпечило країні 101-ше місце в загальному рейтингу, або 111-те місце – за відсотком осіб, які допомагали незнайомцям, 90-те місце – за грошовою допомогою, 62-ге місце – за час на волонтерську роботу⁷ [20, р. 25]. Якщо оцінювати результати дослідження світової благодійності за 10 років, що наведені у таблиці 2, то Україна у середньому посідає 103-тє місце у світовому рейтингу WGI із середнім відсотком 24,4% населення, яке займається благодійництвом та демонструє альтруїстичні мотиви поведінки.

Таблиця 2

Індекс благодійності для України у 2010–2019 рр.

Україна	Індекс благодійності (WGI)		Допомога незнайомцям		Грошова допомога		Час на волонтерство	
	Рейтинг	Оцінка, %	Рейтинг	Оцінка, %	Рейтинг	Оцінка, %	Рейтинг	Оцінка, %
2010	150	13	–	19	–	5	–	14
2011	105	26	–	37	–	11	–	30
2012	111	21	108	36	108	36	56	20
2013	102	24	112	36	122	8	26	29
2014	103	23	118	35	123	9	43	26
2015	89	29	122	35	47	38	103	13
2016	106	26	119	36	68	26	92	16
2017	90	29	99	42	58	29	83	16
2018	81	29	107	42	58	29	103	15
2019	101	24	111	35	90	18	62	19

Примітка: “–” – відсутні дані щодо рейтингу.

Джерело: складено авторами за: [18].

Благодійна та волонтерська діяльність можуть реалізовуватись як окремими особами, так і об'єднаннями громадян, спеціалізованими та неспеціалізованими організаціями. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 5 квітня 2021 р. в країні зареєстровано 576 організацій і установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів (зокрема, іноземців та осіб без громадянства) для провадження волонтерської діяльності на території України⁸. Проте не існує повноцінної офіційної інформації про загальну кількість волонтерських організацій в Україні, чисельність людей, залучених до волонтерської діяльності будь-якого типу (міжнародного, національного, он-лайн), що ускладнює можливість більш детального дослідження впливу волонтерської діяльності на розвиток еко-

⁶ World Giving Index: как менялась мировая благотворительность последние 10 лет. UWCF. URL: <http://uwcfoundation.com/blagotvoritelnost-v-mire/world-giving-index-yak-zminyuvalasya-svitova-blagodijnist-ostanni-10-rokiv>

⁷ Там само.

⁸ Волонтерство. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Volonterstvo.html>

номіки України. На сайті Державної служби статистики України міститься інформація з Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України про кількість юридичних осіб, які зареєстровані як громадські неприбуткові та благодійні організації. Аналіз законодавства України (законів “Про волонтерську діяльність”⁹, “Про благодійну діяльність та благодійні організації”¹⁰, “Про громадські об’єднання”¹¹), визначення в них термінів “волонтерська діяльність”, “благодійна діяльність”, “благодійна організація”, “громадська організація” та “громадське об’єднання зі статусом юридичної особи” дозволяють дійти висновку про те, що волонтерські організації включаються Державною службою статистики України до загальної кількості громадських і благодійних організацій (табл. 3). Ця інформація дозволяє визначити тенденцію до збільшення організацій благодійності (зокрема волонтерських) за 2013–2021 рр. Зростання кількості громадських і благодійних організацій та активізація волонтерського руху зумовлені двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, яка призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, відсутності ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням головних потреб громадян [21, с. 16].

Таблиця 3

Кількість організацій благодійності в Україні у 2013–2021 рр.

Організаційна форма юридичної особи	Роки								
	2013	2014	2015*	2016*	2017*	2018*	2019*	2020*	2021**
Абсолютні показники, од.									
Громадська організація (неприбуткова організація)	74599	77366	64526	70595	76331	84896	84886	89148	92680
Благодійна організація	14098	15065	13579	15467	16893	18432	18456	19156	19854
Загальна кількість організацій благодійності	88697	92431	78105	86062	93224	103328	103342	108304	112534
Показники динаміки, % до попереднього року									
Загальна кількість організацій благодійності	–	104,21	84,50	110,19	108,32	110,84	100,01	104,80	103,91

* Без врахування тимчасово окупованих територій України.

** Станом на 05.04.2021 р.

Джерело: Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpu/ukr/EDRPU_2017/zmist_EDRPU.htm

⁹ Закон України “Про волонтерську діяльність” від 19.04.2011 р. № 3236-VI.

¹⁰ Закон України “Про благодійну діяльність та благодійні організації” від 05.07.2012 р. № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text>

¹¹ Закон України “Про громадські об’єднання” від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

Саме ці обставини сприяли розвитку волонтерського руху та створенню благодійних організацій у різних сферах соціальної допомоги й піклування: допомога на лікування, підтримка багатодітних і малозабезпечених родин, опікування людей з особливими потребами, фінансування соціальних, екологічних, творчих проєктів тощо. Кожна людина, що долучається до волонтерської діяльності, реалізує свою потребу “бути потрібною для суспільного розвитку” у тривалій перспективі. Соціологічні дослідження 2020 р. свідчать про те, що довіра до волонтерських організацій є більшою, ніж до державних інституцій, і становить 63%¹². На нашу думку, масштаби поширення волонтерства пов’язані з розвитком соціуму, а збільшення частки населення, що приділяє час добровільній праці на благо суспільства, доцільно вважати індикатором зростання соціальної відповідальності та формування громадянського суспільства.

Висновки. Альтруїзм як особлива модель соціального типу економічної поведінки є економічною категорією, що пов’язана із формуванням функції індивідуальної та суспільної корисності. Суб’єкти взаємодії, вступаючи у відносини економічного обміну, отримують винагороду у вигляді нематеріальної та матеріальної вигоди, залежно від свого статусу в обмінній операції. Волонтерство є проявом альтруїстичної економічної поведінки, воно виникає внаслідок розвитку соціуму і формування громадянського суспільства, свідомого прагнення до створення суспільства добробуту. Волонтерська діяльність стає формою громадянської активності в умовах дисбалансу державного управління, загострення соціально-економічних та політичних криз. Волонтерство сприяє акумулюванню додаткових людських і фінансових ресурсів, залучення яких дозволяє перейти на якісно новий рівень вирішення соціальних проблем, реалізації національних проєктів, що забезпечує значний економічний ефект і позитивно впливає на подальший суспільний розвиток. Крім того, волонтерство сприяє накопиченню соціального капіталу на індивідуальному і суспільному рівнях. Роль держави щодо підтримки волонтерства має націлюватися на врегулювання питань формування інститутів громадянського суспільства, включення у діалог із представниками недержавних установ та організацій з метою розуміння та пошуку найефективніших та корисніших для соціуму інструментів задоволення потреб в умовах соціально-економічних та політичних криз.

Оцінка волонтерської діяльності на національному рівні потребує внесення змін до офіційної статистики з метою відображення кількісних та якісних показників її розвитку у країні. Щодо світової оцінки рівня благодійності, то тут вважаємо доцільним включення індексу благодійності (WGI) до розрахунку індексу людського розвитку (HDI), оскільки благодійність створює певні умови для людського розвитку та надає людям можливостей щодо реалізації своєї соціальної функції. Наявна залежність між індексом благодійності та ступенем нерівності в країні (за доходами, освітою, тривалістю життя), що як окрема складова враховується під час визначення індексу людського розвитку. Подальші наукові розвідки у цій сфері доцільно спря-

¹² Волонтерство як практика громадянського суспільства. UPLAN. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/volonterstvo-iak-praktyka-hromadianskoho-suspilstva/>

мувати на дослідження економічних ефектів альтруїзму та волонтерства, визначення передумов процесу інституціоналізації волонтерського руху й інструментів державного сприяння розвитку благодійної діяльності, а також обґрунтування ролі неприбуткових організацій у забезпеченні реалізації економічних і соціальних цілей суспільства.

Список використаних джерел

1. Білоцерківець В.В. Дилема економічного розвитку: між альтруїзмом та еґоїзмом. *Економічний нобелівський вісник*. 2015. № 1 (8). С. 10–16. URL: <https://econforum.duan.edu.ua/images/PDF/2015/3.pdf>
2. Єлісеєва Л.В. Еволюція наукових поглядів на роль соціального капіталу в економічному розвитку. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2020. Т. 4. № 24. С. 6–16. <https://doi.org/10.29038/2411-4014-2020-04-6-16>
3. Sigmund T., Ballet J. Altruisme et biens collectifs. Une revue de la littérature. *Revue économique*. 2000. Vol. 51. Issue 4. P. 789–811. URL: https://www.persee.fr/doc/reco_0035-2764_2000_num_51_4_410555
4. Sigmund T. Vztah etického a ekonomického chování. *Politická ekonomie*. 2015. 63 (2). P. 223–243. <https://doi.org/10.18267/j.polek.998>
5. Kozlovskaya M., Nicoló A. Public good provision mechanisms and reciprocity. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2019. Vol. 167. P. 235–244. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2019.02.001>
6. Fehr E., Fischbacher U. Why Social Preferences Matter – the Impact of non-Selfish Motives on Competition, Cooperation and Incentives. *The Economic Journal*. 2002. Vol. 112. Issue 478. P. C1–C33. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00027>
7. Andreoni J. Giving with Impure Altruism: Applications to Charity and Ricardian Equivalence. *Journal of Political Economy*. 1989. Vol. 97. Issue 6. P. 1447–1458. URL: <https://www.jstor.org/stable/1833247?seq=1>
8. Gandullia L., Lezzi E., Parciasepe P., Siri L. Altruism and Structure of Values: An Experimental Investigation. *Journal of Interdisciplinary Economics*. 2021. Vol. 33. Issue 1. P. 103–129. <https://doi.org/10.1177/0260107919897219>
9. Eckel C.C., Grossman P.J. Altruism in anonymous dictator games. *Games and economic behaviour*. 1996. Vol. 16. Issue 2. P. 181–191. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.495.3339&rep=rep1&type=pdf>
10. Боулз С. Микроэкономика. Поведение, институты и эволюция. Москва: Дело АНХ, 2010. 576 с.
11. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Слідами людських пошуків: від Гільгамеша до фінансової кризи. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 520 с.
12. Roberts R.D. A Positive Model of Private Charity and Public Transfers. *Journal of Political Economy*. 1984. Vol. 92. Issue 1. P. 136–148.
13. Becker G. 1981. A Treatise on the Family. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.
14. Коломбатто Э. Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка. Москва: Мысль, 2016. 500 с.
15. Мао Юйши. Парадокс моральності. Конфлікт інтересів у Країні Шляхетних Людей. *Моральність капіталізму. Те, про що ви не почувте від викладачів* / за ред. Т.Дж. Палмера. Київ: Основи, 2014. 128 с.
16. Докінз Р. Еґоїстичний ген. Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 544 с.
17. Human Development Reports. United Nations Development Programme. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>

18. Previous World Giving Index reports. URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2019-publications/caf-world-giving-index-10th-edition>
19. The World Giving Index 2010. Charities Aid Foundation. 2010. 37 p. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex28092010print.pdf>
20. CAF World Giving Index. Ten years of giving trends. Charities Aid Foundation. 2019. 28 p. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi_10th_edition_report_2712a_web_101019.pdf
21. Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2015. 36 с. URL: [volonter-697e4.pdf](https://www.nis.gov.ua/files/users/1/10/101019.pdf)

Отримано 03.06.21 та оновлено 10.06.21

References

1. Bilotserkivets, V.V. (2015). The dilemma of economic development: between altruism and selfishness. *Ekonomichnyi nobelivskiy visnyk – Novel Herald*, 1 (8), 10-16. URL: <https://econforum.duan.edu.ua/images/PDF/2015/3.pdf> [in Ukrainian]
2. Yeliseeva, L.V. (2020). Evolution of scientific views on the role of social capital in economic development. *Ekonomichnyi chasopys Shidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Economic Journal of the Lesya Ukrainka Eastern European National University*, 4, 24, 6-16. <https://doi.org/10.29038/2411-4014-2020-04-6-16> [in Ukrainian]
3. Sigmund, T., Ballet, J. (2000). Altruism and social goods: a survey. *Revue économique*, 51, 4, 789-811 [in French] URL: https://www.persee.fr/doc/reco_0035-2764_2000_num_51_4_410555
4. Sigmund, T. (2015). The relationship of ethical and economic behaviour. *Politická ekonomie*, 63 (2), 223-243. <https://doi.org/10.18267/j.polek.998> [in Czech]
5. Kozlovskaya, M., Nicoló, A. (2019). Public good provision mechanisms and reciprocity. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 167, 235-244. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2019.02.001>
6. Fehr, E., Fischbacher, U. (2002). Why Social Preferences Matter – the Impact of non-Selfish Motives on Competition, Cooperation and Incentives. *The Economic Journal*, 112, 478, C1-C33. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00027>
7. Andreoni, J. (1989). Giving with Impure Altruism: Applications to Charity and Ricardian Equivalence. *Journal of Political Economy*, 97, 6, 1447-1458. URL: <https://www.jstor.org/stable/1833247?seq=1>
8. Gandullia, L., Lezzi, E., Parciasepe, P., Siri, L. (2021). Altruism and Structure of Values: An Experimental Investigation. *Journal of Interdisciplinary Economics*, 33, 1, 103-129. <https://doi.org/10.1177/0260107919897219>
9. Eckel, C.C., Grossman, P.J. (1996). Altruism in anonymous dictator games. *Games and economic behavior*, 16, 2, 181-191. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.495.3339&rep=rep1&type=pdf>
10. Bowles, S. (2010). *Microeconomics. Behavior, institutions and evolution*. Moscow: Delo [in Russian]
11. Sedlacek, T. (2017). *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. Lviv: The Old Lion Publishing [in Ukrainian]
12. Roberts, R.D. (1984). A Positive Model of Private Charity and Public Transfers. *Journal of Political Economy*, 92, 1, 136-148.
13. Becker, G. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
14. Colombatto, E. (2016). *Markets, Morals, and Policy-Making: A New Defence of Free-Market Economics*. Moscow: Mysl [in Russian]

15. Mao Yushi. (2014). The paradox of morality. Conflict of interests in the Land of Noble People. In T.G. Palmer (Ed.), *The morality of capitalism. What you will not hear from teachers* (pp. 53-62). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian]
16. Dawkins, R. (2019). The Selfish gene. Kharkiv: The Family leisure club [in Ukrainian]
17. Human Development Reports. United Nations Development Programme. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>
18. Previous World Giving Index reports. URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2019-publications/caf-world-giving-index-10th-edition>
19. The World Giving Index 2010. (2010). Charities Aid Foundation. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex28092010print.pdf>
20. CAF World Giving Index. Ten years of giving trends. Charities Aid Foundation. (2019). URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi_10th_edition_report_2712a_web_101019.pdf
21. Horelov, D.M., Kornievskyi, O.A. (2015). Volunteer movement: world experience and Ukrainian civic practices. Kyiv: NISS. URL: volonter-697e4.pdf [in Ukrainian]

Received on 03.06.21 and updated on 10.06.21